

Судзебнік і статуты

У XV стагоддзі судовыя справы разглядаліся не на падставе законаў, «але юстыцыя кіравалася выключна звычаем і разважаннемі кожнай паасобку галавы і сумленнем, як здавалася кожнаму суддзі больш справядліва, і вельмі нястала» — так адзначаў стан судаводства вялікі князь літоўскі Сігізмунд I у грамаце 1522 года. Хоць і да гэтага часу выдаваліся розныя граматы, якія павінны былі забяспечыць абарону правоў класа феадалаў і іншых груп насельніцтва, а таксама забяспечыць адзінства права для ўсёй дзяржавы. Першая спроба ўсталяваць адзінства прававых нормаў на ўсёй тэрыторыі, абмежаваць самавольства суддзяў, а таксама ўзмацніць прававую ахову феадальнай маёмасці і ўвесці жорсткія меры пакарання злачынцаў была зроблена ў Судзебніку 1468 года. У гісторыка-прававой літаратуры выказваліся розныя думкі аб яго назве. У самім тэксце гэтага закона ён называецца «Ліст», што ў тыя часы мела такое ж значэнне, як і «Грамата». Пры першай публікацыі ў 1826 годзе І. Даніловіч назваў яго «Статут Казіміра», але гэтая назва ў рускай гістарычнай літаратуры не атрымала падтрымкі, і ў сучаснай літаратуры гэты «Ліст» называюць Судзебнікам Казіміра.

Рукапісны тэкст Судзебніка не быў падзелены на артыкулы. Пры публікацыі І. Даніловіч падзяліў яго на 28 і дадаў яшчэ 6 артыкулаў закону аб «пасошчыне» (падатак з сахі) і бабровых гонах. М. Ф. Уладамірскі-Буданаў падзяліў яго на 25 артыкулаў. Такое дзяленне Судзебніка прынята ў сучаснай гістарычнай літаратуры.

Зацверджаны Судзебнік быў вялікім князем на агульнадзяржаўным сейме 29 лютага 1468 года пасля абмеркавання з князямі, панамі раднымі і «с усім поспольством». Ён, як і большасць заканадаўчых актаў Вялікага княства Літоўскага таго часу, быў напісаны на беларускай мове. У аснову яго было пакладзена мясцовае беларускае звычаёвае права ў спалучэнні з новымі прававымі нормаўмі, выпрацаванымі судовай і адміністрацыйнай практыкай, у адпаведнасці з новымі сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі.

У артыкуле 1 звяртае на сябе ўвагу ўпершыню ўстаноўленая ў нашым заканадаўстве норма, якая забараняла перадаваць пацярпеўшаму дзяцей ва ўзросце да сямі гадоў бацькам, якія былі вінаватыя ў крадзяжы і не мелі чым плаціць за шкоду. Артыкулы 5 і 6 абмяжоўвалі адказнасць жонкі і дарослых дзяцей злодзея, калі яны не ведалі аб злачынстве і не карысталіся крадзеным, бо па старажытным звычаёвым праве разам са злодзеём адказнасць несла ўся яго сям'я. Тым самым у Судзебніку атрымала замацаванне ідэя індывідуалізацыі пакарання.

Новым было ў законе вызначэнне злачынства як супрацьпраўнага дзеяння. Паводле старажытнага звычаёвага права, калі быў злоўлены злодзей з крадзенымі рэчамі (палічнае, ліцо), то такія рэчы ішлі ў даход суддзі (забіраліся ў двор), а пацярпеўшаму належала выплаціць у двайным памеры

вартасць гэтых рэчаў з маёмасці злодзея і яго сям'і. У Судзебніку гэта правіла падверглася абмежаванню. Калі злачынец не меў чым плаціць, то суд павінен быў вярнуць палічнае пацярпеўшаму.

Узмацненне феадальнага прыгнёту і пазбаўленне залежных сялян (граматай 1447 года) права вольнага адыходу ад феадала было замацавана ў артыкуле 24, якім прадутледжвалася пакаранне смерцю таго, хто дапамагаў сялянам або чэлядзі ўцякаць ад сваіх паноў. У гэтым артыкуле гаварылася: «А который будеть люди выводите, а любо челядь невольную, а ухватятъ с лицом — того на шыбеніцу».

У Судзебніку ўпершыню атрымала заканадаўчае замацаванне запалохванне, як адна з асноўных мэт пакарання ў феадальным праве. Паводле звычайнага права злачынца, асуджаны да смяротнай кары, мог ад яе адкупіцца або быць перададзеным у няволю таму, хто пацярпеў, альбо яго блізкім. Судзебнік забараняў вызваляць злачынцу ад пакарання. «А над злодеем милости не надобе»,— сведчыў артыкул 12. Заканчваўся Судзебнік прадпісаннем, якое абавязвала ўсіх жыхароў утрымліваць у належным парадку дарогі і масты. За парушэнне гэтай павіннасці накладалася кара ў 10 рублёў (1000 грошаў).

Выданнем Судзебніка быў пакладзены пачатак новаму этапу ў развіцці прававой тэорыі, практыцы заканадаўчай дзейнасці дзяржаўных органаў, новых прынцыпаў сістэматызацыі і кадыфікацыі феадальнага права, якое завяршылася выданнем статутаў Вялікага княства Літоўскага.

Працы па падрыхтоўцы першага Статута Вялікага княства Літоўскага вяліся на працягу некалькіх гадоў у першай чвэрці XVI стагоддзя. Да 1522 года быў падрыхтаваны праект Статута, але ён не быў зацверджаны і праца па яго складанню працягвалася. Толькі 29 верасня 1529 года ён быў уведзены ў дзеянне.

Хто ўдзельнічаў у падрыхтоўцы першага Статута, цяпер устанавіць немагчыма. З вядомых вучоных-юрыстаў, што жылі ў той час у Вільні, дзе вялася асноўная работа па падрыхтоўцы яго, можна назваць толькі аднаго — гэта славуты вучоны-гуманіст Францыск Скарына, які стварыў у той час першую ва Усходняй Еўропе друкарню і пачаў выдаваць кнігі на беларускай мове.

Францыск Скарына меў ступень доктара медыцыны і доктара свабодных навук, у тым ліку і доктара права, а значыць — меў самую высокую для таго часу юрыдычную адукацыю, і вельмі верагодна, што ён удзельнічаў у падрыхтоўцы праекта Статута. З работ, якія апублікаваў Скарына, відаць, што ён ведаў мясцовае звычайнае беларускае права, гісторыю рымскага і права іншых дзяржаў. Супастаўляючы некаторыя нормы Статута з прававымі поглядамі Скарыны, можна сказаць, што шмат ідэй, выказаных ім, былі практычна скарыстаны ў Статуце. Гэтае меркаванне пацвярджаецца яшчэ і тым, што ўрад меў намер выдаць Статут друкарскім спосабам.

Аналізуючы нормы Статута, можна зрабіць вывад, што за асноўную крыніцу яго было ўзята звычайнае права беларускіх і літоўскіх зямель, якія складалі цэнтр Вялікага княства Літоўскага, а таксама нормы пісанага права,

што былі ў раней выдадзеных прывілеях. У Статуце былі замацаваны асноўныя прававыя ідэі таго часу, адлюстравана праваўсведамленне насельніцтва і яскрава праявілася воля пануючага класа, накіраваная на ўстанаўленне і замацаванне парадкаў, выгадных і пажаданых феодалам.

Пры распрацоўцы Статута яго складальнікі ўпершыню вырашылі шэраг вельмі складаных тэарэтычных і практычных пытанняў, такіх, як пытанне аб размежаванні нормаў права па асобных галінах, размяшчэнні іх у пэўнай сістэме, увялі шэраг новых палажэнняў, раней невядомых праву Вялікага княства Літоўскага. Калі яшчэ ўлічыць, што падобных сістэматызаваных збораў мясцовых законаў у той час не было ні ў адной з еўрапейскіх дзяржаў, дык яшчэ больш зразумелыя будучь цяжкасці, якія ўзніклі пры падрыхтоўцы Статута, і больш відавочныя заслугі яго складальнікаў.

Паводле свайго зместу Статут 1529 года не быў кодэксам (як яго памылкова называюць многія гісторыкі), бо кодэксам называецца заканадаўчы акт, у якім сістэматызавана выкладзены нормы права, што належаць да якой-небудзь адной яго галіны. У Статуце ж сабраны і размешчаны ў пэўным парадку нормы дзяржаўнага, зямельнага, адміністрацыйнага, грамадзянскага, сямейнага, крымінальнага, працэсуальнага і іншых галін права, а гэта ўласціва Збору законаў. Складзі ж яго нават у наш час куды цяжэй, чым асобны кодэкс па якой-небудзь адной галіне права.

Статут 1529 года складаўся з 13 раздзелаў, якія ў сваю чаргу падраздзяляліся на артыкулы. Першапачаткова ў Статуце было 244 або 245 артыкулаў, затым у 30-ых гадах XVI стагоддзя ён быў дапоўнены, у выніку чаго колькасць артыкулаў павялічылася да 283, а па Слуцкаму спісу — да 278. Розніца ў колькасці артыкулаў тлумачыцца тым, што афіцыйны тэкст Статута не быў надрукаваны і не ва ўсе спісы яго былі своєчасова унесены дапаўненні.

Пад уплывам ідэй гуманізму ў Статут 1529 года былі ўпершыню унесены нормы, якія некалькі абмяжоўвалі самавольства магнатаў, абвясчалася правіла, адпаведна якому асобы, як убогія, так і багатыя, павінны былі судзіцца згодна з гэтым Статутам. Вялікі князь абавязваўся захоўваць тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы, не дапускаць іншаземцаў на дзяржаўныя пасады, не даваць ім маёнткаў, зямель, чыноў, захоўваць існуючыя законы і выдаваць новыя толькі з панамі раднымі. Больш дакладным павінна было стаць судаводства, абмяжоўваліся судовыя пошліны, рэгламентаваўся ўдзел адвакатаў у працэсе.

Гаворачы пра станоўчае ў Статуце, трэба адзначыць, што з пункту гледжання юрыдычнай тэхнікі ў ім можна знайсці шэраг недахопаў (нормы крымінальнага права размешчаны ў некалькіх раздзелах, не вылучаны ў асобныя раздзелы нормы грамадзянскага права і г. д.). Але тут трэба мець на ўвазе, што ў пачатку XVI стагоддзя ні ў тэорыі, ні ў практыцы не было выразнага размежавання права на асобныя галіны і складальнікі не зрабілі ніякага парушэння, змясціўшы ў першыя раздзелы Статута нормы, якія вызначалі характар зямельных праваадносін, правы і абавязкі класа феодалаў,

некаторыя нормы крымінальнага і грамадзянскага права.

Статут 1529 года мае важнае значэнне і як помнік культуры і мовы беларускага народа. Напісаны на беларускай мове, ён дае магчымасць паўней вывучыць літаратурны стыль, лексіку і лад дзяржаўна-прававой тэрміналогіі і мовы таго часу. Выданне Статута 1529 года было велізарным якасным скачком у справе кадыфікацыі і сістэматызацыі заканадаўства. Разам з тым гэты Статут быў трывалай асновай для далейшага развіцця заканадаўства. Ён быў галоўнай крыніцай, асновай пры падрыхтоўцы Статута 1566 года.

Новыя сацыяльна-эканамічныя змены ў княстве ўжо ў сярэдзіне XVI стагоддзя патрабавалі і змен у заканадаўстве. Рост і ўмацаванне феадальнай уласнасці ўзмацнялі феадальны прыгнет, абезземельванне сялянства (ствараліся фальваркі, павялічваліся панскія ўгоддзі). У палітычным жыцці ў гэты час аслаблялася роля знатнай арыстакратыі і ўзмацнялася значэнне новых буйных феодалаў, такіх, як Радзівілы, Сапегі, Хадкевічы, Кішкі, Пацы і іншыя.

У буржуазнай гістарычнай літаратуры працэс узмацнення ролі новых феодалаў, якія заўладалі велізарнымі зямельнымі масівамі, разглядаўся як працэс узмацнення ролі сярэдняй і дробнай шляхты, як працэс дэмакратызацыі дзяржавы. Вывучэнне ж прававых актаў і аналіз іншых гістарычных помнікаў дазваляюць катэгарычна сцвярджаць, што на працягу ўсёй гісторыі Вялікага княства Літоўскага дробная (убогая) шляхта ніколі самастойнага палітычнага значэння не мела, яна выконвала волю буйных феодалаў або каталіцкіх айцоў царквы.

Сцвярджэнні аб роўнасці палітычных правоў усіх шляхціцаў незалежна ад іх маёмаснага становішча, якія ёсць у прававых актах, проста дэмагогія і прапаганда. Гэтая прапаганда была асабліва ўзмоцнена ў 60-ыя гады XVI стагоддзя, калі ўрад і каталіцкае духавенства ўсімі сіламі імкнуліся злучыць Вялікае княства Літоўскае з Польшчай. Буржуазныя ж гісторыкі прапагандысцкія лозунгі XVI стагоддзя палічылі за сапраўднасць і пачалі сцвярджаць, што палітычны ўплыў пераходзіў да сярэдняй і дробнай шляхты, не хацелі і заўважаць, што вышэйпія і мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання былі ў руках буйных феодалаў, якія вызначалі і накіроўвалі дзейнасць усяго дзяржаўнага апарату. Усхваляючы ўяўную шляхецкую дэмакратыю XVI стагоддзя, буржуазныя гісторыкі хацелі супрацьпаставіць ёй палітычную інертнасць дваран і шляхты Расійскай імперыі ў пачатку XX стагоддзя.

Змены, якія адбываліся ў сацыяльна-палітычным жыцці ў 40—50-ых гадах XVI стагоддзя, патрабавалі ўдасканалення права.

Недахопы права адчуваў і сам урад, таму ён неаднойчы спрабаваў аднавіць заканадаўства. Найбольш істотныя меры па падрыхтоўцы праекта новага Статута былі ўжыты ў 1551 годзе, калі была створана адпаведная камісія.

Меркавалася, што камісія будзе складацца з дзесяці чалавек — пяці католікаў і пяці праваслаўных, але дакладна сказаць, які сапраўды быў яе склад, нельга. З тэксту Бельскага прывілею 1564 года бачна, што ў склад камісіі па падрыхтоўцы праекта ўваходзілі і другія асобы. Так, у прывілеі

гаворыцца: «...обраны на то были через них же самых и с посродку тых же станов особы певные, рады наши, маршалкове, врядники земские, хоружие и иные особы ряду и народу шляхетского и доктори прав чужоземских».

Адсюль можна зрабіць вывад, што ў склад камісіі ўваходзілі таксама маршалкі, харужыя, «иные особы народу шляхетского» і «доктори прав чужоземских». Адным з дактароў «прав чужоземских», відаць, быў доктар права іспанец Пётр Раізій, што прыехаў у Вільню ў 1563 годзе і арганізаваў там выкладанне юрыдычных навук. У складанні праекта Статута, вядома, удзельнічалі і іншыя асобы, якія афіцыйна не ўваходзілі ў склад камісіі. Значную работу правялі ўдзельнікі сеймаў і службовыя асобы органаў дзяржаўнага кіравання. Яны выканалі і ўсе арганізацыйныя справы.

Той факт, што праект Статута абмяркоўваўся на сеймах пачынаючы з 1561 года, сведчыць аб актыўным удзеле шляхты ў яго падрыхтоўцы. Канчаткова Статут быў ухвалены на Бельскім сейме 1564 года.

Не трэба ігнараваць і ролю юрыстаў-практыкаў, службовых асоб цэнтральных органаў дзяржаўнага кіравання. Работу па ўдасканаленні Статута яны пачалі яшчэ да стварэння камісіі. Запісваючы і сістэматызуючы пастановы судовых органаў і рашэнні ўрада, яны далучалі новыя нормы да старога Статута, дапаўнялі і пашыралі яго змест. Такім чынам, з часам быў назапашаны значны матэрыял, які паслужыў за крыніцу для новага Статута. Апрача таго, юрысты-практыкі, відаць, актыўна ўдзельнічалі ў рабоце камісіі і па рэдагаванню тэксту праекта. Можна з упэўненасцю сказаць, што ў падрыхтоўцы гэтага дакумента галоўная роля належала спецыяльнай камісіі, у склад якой уваходзілі прадстаўнікі дзяржаўнай адміністрацыі, судовых органаў і юрысты-вучоныя. Разам з тым актыўна ўдзельнічалі ў гэтай рабоце прадстаўнікі класа феадалаў — удзельнікі сеймавых абмеркаванняў і юрысты-практыкі. Упачатку меркавалі ўвесці новы Статут у дзеянне з лістапада 1564 года, але справа зацягнулася, і ён пачаў дзейнічаць з сакавіка 1566 года. Выдадзены ён быў з дадаткам да яго прывілеяў 1563, 1564 і 1565 гадоў.

Тэкст Статута падзяляўся на раздзелы і артыкулы. Усяго было 14 раздзелаў. У першым сабраны артыкулы, што абвяшчаюць асноўныя прынцыпы права Вялікага княства, а таксама нормы, што належаць да дзяржаўнага права і дзяржаўных злачынстваў. У другім раздзеле змешчаны нормы, што належаць да абароны земскай. У трэцім — правы шляхты, і ў прыватнасці артыкул 12 гэтага раздзела абавязвае вялікага князя не прымаць новых законаў без сейма. У чацвёртым гаварылася пра суддзяў і суды: тут выкладзены асноўныя нормы працэсуальнага права; у пятым — нормы шлюбна-сямейнага права. У шостым гаворыцца аб апеках; у сёмым — аб запісах і продажах, г. зн. аб праве адчужэння маёнткаў пад умовай закладу і продажу; у восьмым — аб завяшчаннях; у дзявятым — аб зямельных спрэчках; у дзясятым — аб лясных промыслах; у адзінаццатым — аб гвалтоўніцтвах і злачынствах супроць шляхты; у дванаццатым — аб злачынствах супроць простых людзей; у трынаццатым — аб маёмасных злачынствах і ў чатырнаццатым — аб іншых злачынствах, і ў прыватнасці аб вывадзе

феадальна-залежных сялян або чэлядзі нявольнай.

Да найбольш важных нормаў, выкладзеных у гэтым Статуце, безумоўна, належаць нормы дзяржаўнага права, што вызначылі склад тэрыторыі дзяржавы, парадак утварэння і дзейнасць дзяржаўных органаў, правы і прывілеі пануючага класа.

Тэрыторыя дзяржавы падчас выдання Статута 1566 года ў адміністрацыйна-прававых адносінах падзялялася на дзве часткі: цэнтральную (не ў геаграфічным, а ў дзяржаўна-прававым сэнсе) і землі, «прыслухоўваючы да таго панства». Цэнтральная частка дзяржавы ў помніках права называлася Вялікім княствам Літоўскім (таксама як і ўся дзяржава цалкам) ці проста Літвой. У яе ўваходзілі наступныя княствы і паветы: Брэсцкі, Браслаўскі, Віленскі, Вількамірскі, Валкавыйскі, Гарадзенскі, Кобрынскі, Клецкі, Ковенскі, Лідскі, Мінскі, Мсціслаўскі, Навагрудскі, Ашмянскі, Пінскі, Рэчыцкі, Слоніўскі, Слуцкі, Троцкі і Упіцкі. З гэтага пераліку відаць, што асноўную частку тэрыторыі цэнтральнай зямлі, ці Літвы, складалі беларускія землі. У землі «прыслухоўваючы» ўваходзілі Віцебская, Валынская, Жмудская (паўночна-заходняя частка этнаграфічнай Літвы), Кіеўская, Полацкая, Падляшская (заходняя частка Беларусі з гарадамі Бельскам, Мельнікам і Драгічынам-на-Бугу) і Падолле.

Дамінуючае становішча ў дзяржаве займалі цэнтральныя землі. На іх была найбольшая колькасць велікакняжацкіх маёнткаў. Тут былі і маёнткі буйных уплывовых феодалаў: Радзівілаў, Гальшанскіх, Слуцкіх, Друцкіх, Сапег, Глебавічаў, Глінскіх, Хадкевічаў, Кішак і інш. Гэтая тэрыторыя была параўнаўча густа заселена, адсюль збіралася асноўная частка арміі, з насельніцтва гэтых зямель браліся і галоўныя сродкі ў дзяржаўную казну. Феодалы гэтых зямель займалі пануючае становішча ў дзяржаве, у іхніх руках былі найбольш важныя органы дзяржаўнага кіраўніцтва і дзяржаўнай улады.

У буржуазнай літаратуры феодалы гэтых зямель называліся літоўскімі (ад назвы цэнтральнай часткі дзяржавы, а не паводле этнаграфічнай прыналежнасці), і некаторыя гісторыкі спрабавалі гісторыю Беларусі гэтага перыяду паказваць так, нібы беларускі народ прыгняталі не беларускія феодалы, а чужыя — літоўскія. Беларускі ж народ яны паказвалі як бяскласавы, з адных толькі сялян, таму адмаўлялі і класавую барацьбу сярод беларусаў. Памылковасць і шкоднасць такога пункту гледжання даказалі шмат савецкіх вучоных, і перш за ўсё У. І. Пічэта.

Класавае і саслоўнае дзяленне грамадства ў XVI стагоддзі яскрава праявілася і ў помніках права, перш за ўсё ў статутах, у якіх юрыдычна замацоўвалася воля пануючага класа. Адзін з ідэолагаў класа феодалаў Леў Іванавіч Сапега пісаў: «„владзу и вольность у руках своих маем, а права сами себе творачы яко наибольшей можем волности своею во всем постерегаем, бо не только сусед, а сполный наш обыватель в отчизне, але и сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно только сколько ему право допускает».

Словы Сапегі аб тым, што самі феодалы твораць пажаданае ім права і што

нават вялікі князь абавязаны падпарадкавацца іх волі, не былі пустым выхваленнем, яны адлюстроўвалі сапраўдныя суадносіны класавых сіл у дзяржаве. У адпаведнасці з воляй феадалаў быў выдадзены і Статут 1566 года.

Паколькі асноўную частку ядра дзяржавы складалі беларускія землі, беларуская мова была прызнана за дзяржаўную на ўсёй тэрыторыі княства, а нормы права, пажаданыя і выгадныя беларускім, літоўскім і ўкраінскім феадалам, зрабіліся абавязковымі для ўсіх. Напрыклад, усе феодальныя шляхта вызваляліся ад уплаты таможных збораў.

У артыкуле 2 трэцяга раздзела абвешчалася захаванне ўсіх ільгот і прывілей, атрыманых шляхтай у ранейшыя часы. Важнае значэнне мелі нормы, што рэгулявалі парадак прыняцця новых законаў. Так, у артыкуле 2 другога раздзела гаварылася, што ні сам гаспадар, ні сумесна з радай не правамоцныя вырашаць пытанні аб вайне і падатках. Іх мог вырашаць толькі сейм. Потым у гэтым жа артыкуле вызначаўся і склад сейма. У артыкуле 1 трэцяга раздзела гаспадар даваў абяцанне захоўваць Вялікае княства Літоўскае ва ўсёй яго славе, уладзе і «в границах ни в чом не вменшати и о вшем примножати». А ў артыкуле 3 таго ж раздзела ён яшчэ абяцаў: «...добра княства Литовского не уменьшим и то, што будеть через неприятелей того панства нашего отдалено разобрано и ку иншому панству от того панства нашего коли кольвек упрошоно, ку Короне ку Мазовшу ку Прусам ку Ифлянтom, то за се ку власности того Великого княства привести привлащати и границы оправити обещуем».

Трэба сказаць, што для Сігізмунда-Аўгуста гэтае абяцанне было пустым гукам, бо пасля ён парушыў не толькі гэтае абяцанне, але і сваю ўрачыстую прысягу, якую даваў, уступаючы на прастол, аб захаванні Вялікага княства Літоўскага ў цэласці.

Аналізуючы гэты артыкул, бачым, што сярод непрыяцеляў Вялікага княства Літоўскага пералічваюцца Польшча (Карона) і польская вобласць Мазоўшэ.

У артыкуле 9 трэцяга раздзела далей развіта норма аб тым, што «...достоиностей духовных и свецких, городов, дворов и кgrundов, староств в держааньи и пожываньи и вечностей жадных чужоземцом и заграничником ани суседом таго панства давати не маем». Тым самым больш поўна і ясна была паўторана норма, раней выкладзеная ў Статуце 1529 года, якая забараняла даваць маёнткі і пасады чужаземцам і суседзям Вялікага княства Літоўскага. Вядома, гэтыя артыкулы былі ўнесены ў Статут 1566 года насуперак волі польскіх феадалаў і самога караля, які ўсімі сіламі імкнуўся да ліквідацыі самастойнага існавання княства Літоўскага. Гэтая накіраванасць норм Статута супроць захопніцкіх тэндэнцый польскіх феадалаў — яркае сведчанне памылковасці тэзіса буржуазных гісторыкаў, якія сцвярджалі, нібыта дробная і сярэдняя шляхта Вялікага княства Літоўскага імкнулася да уніі з Польшчай і тым самым да ўключэння княства ў склад Польшчы.

У артыкуле 5 трэцяга раздзела рэгламентаваўся парадак правядзення

павятовых сеймікаў, якія павінны былі збірацца дзеля абмеркавання мясцовых пытанняў і выбараў дэпутатаў на агульна-дзяржаўны сейм. Было ўстаноўлена, што ад кожнага павета выбіралася па два дэпутаты. Апроч таго, на вальны (агульны) сейм, паводле старых звычаяў, спецыяльнымі лістамі вялікага князя запрашаліся князі, паны, маршалкі і іншыя службовыя асобы. Тым самым заканадаўча былі замацаваны прывілеі і пануючая роля буйных феадалаў у дзяржаве, што таксама супярэчыць думцы буржуазных гісторыкаў, якія лічылі, што Статут 1566 года абмежаваў правы буйных феадалаў і на пануючае становішча ў дзяржаве вылучаў дробную і сярэднюю шляхту. Інтэрэсы буйных феадалаў ахоўваў і артыкул 10 гэтага ж раздзела, у якім гаворыцца: «Теж обещуем и хотим вечными часы мети, абы панове рада наша, так духовные яко и свецкие, и вси иные врядники наши земские и дворные, в том панстве нашем Великом князстве Литовском были во всяких достоинствах и у почтивостях захованы водле давного обычаю и каждый подле зацности и местца своего».

Артыкул 12 трэцяга раздзела гарантаваў захаванне і выкананне ўсіх раней выдадзеных прывілеяў, патрабаваў прымаць новыя законы толькі на «вальном сойме... з ведомостью порадой рад наших и призволением всех земель того панства нашего». Што да норм дзяржаўнага права, выкладзеных у Статуце 1566 года, дык, аналізуючы толькі Статут, нельга правільна і поўнасьцю разабрацца ў характары дзяржаўнага права і зразумець усю сістэму органаў дзяржаўнага кіравання, бо ў Статуце былі не усе нормы, якія вызначалі структуру і кампетэнцыю дзяржаўных органаў, адносіны цэнтральных органаў да мясцовых і шмат іншых норм. Такія прабелы ў Статуце тлумачацца тым, што шмат якія адносіны рэгуляваліся не пісаным правам, а ўсталяванымі звычаямі. Складальнікі ж Статута мелі за сваю задачу стварыць сістэматычны збор існуючых законаў і не стараліся ствараць новыя прававыя нормы там, дзе гэтага зусім і ніколькі не патрабавала само жыццё.

У Статут былі ўключаны некаторыя ўстарэлыя нормы, якія не адпавядалі новым эканамічным і палітычным адносінам і былі своеасаблівай данінай мінуўшчыне, таму адразу ж пасля ўвядзення Статута ў дзеянне давялося ўносіць у яго некаторыя змены. Так, ужо ў чэрвені 1566 года быў зменены артыкул 1 сёмага раздзела. Паводле старой рэдакцыі гэтага артыкула права землеўладальніка-шляхціца распараджацца сваімі маёнткамі было абмежавана ў адносінах спадчынных (фамільных) маёнткаў. Уладальнік такога маёнтка меў права адчужаць, мінаючы сваіх родзічаў, толькі адну трэцюю частку сваіх маёнткаў, астатнія ж дзве трэція часткі можна было перадаць у заклад за суму, што не перавышала іх кошту, з правам выкупу родзічам. Згодна ж з новай рэдакцыяй гэтага артыкула землеўладальнікі атрымалі поўнае права вольна распараджацца сваімі маёнткамі. Потым ў Статут былі унесены яшчэ іншыя змены і дадаткі.

Наяўнасць некаторых архаічных норм у першапачатковай рэдакцыі Статута 1566 года ніколькі не зніжала значэння гэтага гістарычнага помніка права.

Агляд канстытуцыйных норм Статута дазваляе зрабіць вывад, што яны былі накіраваны на абарону інтарэсаў пануючага класа, і асабліва яго вярхоў,

буйных феадалаў, гарантавалі ім правы і перавагі ў прыгнятанні і эксплуатацыі працоўных, садзейнічалі ўмацаванню пазіцыі феадалаў Вялікага княства ў адносінах з феадаламі Польшчы, якія ўвесь час імкнуліся захапіць беларускія і ўкраінскія землі.

Пасля прыняцця Статута 1566 года кадыфікацыя і сістэматызацыя ўласнага заканадаўства, заснаванага на звычайным праве, нашмат апярэдзіла падобную работу ў іншых феадальных дзяржавах. Гэта таксама сведчыць, што ў Вялікім княстве Літоўскім ужо ў той час грамадскія адносіны стаялі на даволі высокім узроўні і былі юрысты, падрыхтаваныя тэарэтычна і практычна, каб адлюстравать і замацаваць гэтыя адносіны ў заканадаўстве, стварыўшы другі, больш дасканалы Збор законаў.

Вялікія сацыяльныя і палітычныя змены, выкліканыя правядзеннем у жыццё аграрнай рэформы 1557 года і далучэннем беларускага Падляшша і Украіны да Польшчы, ажыццёўленым паводле незаконнага распараджэння вялікага князя літоўскага і караля польскага Сігізмунда-Аўгуста, а потым прымусовае падпісанне акта Люблінскай уніі 1 ліпеня 1569 года выклікалі неабходнасць унесці новыя змены ў заканадаўства Вялікага княства Літоўскага. Дзеля гэтага ў 1569 годзе была створана камісія, якая павінна была прывесці яго ў адпаведнасць з актам Люблінскай уніі і канчаткова аформіць ліквідацыю княства як дзяржавы. Аднак гэтая камісія ніякіх слядоў работы не пакінула.

Пасля смерці Сігізмунда-Аўгуста ў 1572 годзе артыкулы акта Люблінскай уніі, накіраваныя на ліквідацыю Вялікага княства Літоўскага, былі фактычна забыты і не выконваліся. Гэтая дзяржава заставалася самастойнай, звязаная з Польшчай толькі тым, што быў адзін кароль і агульны сейм. У Вялікім княстве былі захаваны асобны ўрад, асобная армія і асобнае заканадаўства. Таму гэты ўрад і не лічыў патрэбным узгадняць нормы Статута з польскім правам адпаведна з пастановай Люблінскага сейма.

Пасля смерці Сігізмунда-Аўгуста ўзаемаадносіны паміж феадаламі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага былі настолькі непрыязныя, што нават не выключалася магчымасць разрыву саюзу з Польшчай. Таму польскія феадалы, далучыўшы да Польшчы Украіну і Падляшша, былі згодны ў той час з новым талкаваннем акта Люблінскай уніі як саюзу дзвюх раўнапраўных дзяржаў. Вядома, пры такім становішчы адпала і неабходнасць змяняць канстытуцыйныя нормы Статута. Тое ж, што камісія не пакінула ніякіх слядоў работы, можа толькі сведчыць аб тым, што яна пасля 1572 года перастала існаваць.

Разам з тым вядома, што ў сямідзесятых гадах (у 74 і 78) у Статут уносіліся змены і дадаткі. Яны не датычылі норм канстытуцыйнага права, а толькі судовага, крымінальнага і грамадзянскага, і ў Статут уносіліся згодна з пажаданнямі феадалаў Беларусі і Літвы, насуперак патрабаванням польскіх феадалаў.

У сувязі з барацьбой феадалаў Беларусі і Літвы супроць зліцця з Польшчай вялікае значэнне надавалася захаванню свайго самастойнага права. Таму амаль на ўсіх сеймах Вялікага княства Літоўскага абмяркоўваліся пытанні

паляпшэння заканадаўства. Так, у 1579—1580 гадах быў падрыхтаваны і ў 1581-ым прыняты закон аб утварэнні Галоўнага суда (Галоўнага трыбунала). У гэты ж час пачалася работа па падрыхтоўцы новага праекта Статута.

Статут 1588 года заканадаўча аформіў захаванне Вялікага княства Літоўскага як дзяржавы насуперак акту Люблінскай уніі. У гэтым галоўнае значэнне яго дзяржаўна-прававых норм. Складальнікі Статута не ўнеслі ў яго ніводнай нормы, якая б магла быць скарыстана на шкоду дзяржаўнай самастойнасці. Нормы дзяржаўнага права са Статута 1566 года былі поўнасю перанесены ў Статут 1588 года, яны былі толькі крыху ўдакладнены і дапоўнены. Складальнікі новага Статута нібы не заўважылі ці не зразумелі акта Люблінскай уніі аб уключэнні Вялікага княства ў склад Польшчы. І такія адносіны да рашэння Люблінскага сейма 1569 года — яскравае сведчанне таго, што шляхта княства, якая ўдзельнічала ў рабоце сеймаў, варожа ставілася да зліцця з Польшчай. Шляхта хацела толькі такога злучэння, пры якім Вялікае княства Літоўскае заставалася б самастойным, г. зн. згодна была на цесны саюз дзвюх раўнапраўных дзяржаў, а не на ліквідацыю апошняга.

Статут 1588 года быў падрыхтаваны ў час панавання вялікага князя і караля Стэфана Баторага (1576—1586) на высокім тэарэтычным узроўні кваліфікаванымі правазнаўцамі, працай якіх кіравалі А. Б. Валовіч і Л. І. Сапега. Яны займалі ў той час пасады канцлера і падканцлера Вялікага княства Літоўскага.

Сістэма Статута была складзена так разумна, што ў яго былі ўключаны нормы дзяржаўнага (канстытуцыйнага) права, чаго ў той час не было ні ў адной еўрапейскай дзяржаве, — адміністрацыйнага, ваеннага, судова-працэсуальнага, шлюбна-сямейнага і апякунскага, грамадзянскага, спадчыннага, зямельнага, ляснога і паляўнічага, крымінальнага.

У гэтым заканадаўчым акце былі юрыдычна замацаваны дзяржаўна-прававыя ідэі таго часу, і нават тыя, што апярэджвалі час, праявілася багатая прававая культура беларускага народа, бо складзены ён быў на беларускай мове і беларуская прававая лексіка была пакладзена ў яго аснову. У сувязі з гэтым Статут быў зразумелы большасці народа, у той час як у Заходняй Еўропе карысталіся рымскім правам, выкладзеным на латыні. Мовай Статута ганарыліся яго сучаснікі. Леў Іванавіч Сапега пісаў: «Так каждый обыватель годеи ест нагаиенья, который вольностью се фалить и прав своих умети и розумети не хочет, которым правом усю вольность свою обварованую маеть. А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчим яким языком, але своим власным права списание маем и каждого часу, чого нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем».

Зацвярджэнне Статута адбылося пры незвычайных абставінах. Пасля смерці караля і вялікага князя Стэфана Баторага, які памёр 12 снежня 1586 года, кандыдатамі на трон у Рэчы Паспалітай былі рускі цар Фёдар Іванавіч, якога падтрымлівалі праваслаўная шляхта Беларусі і Украіны, шведскі каралевіч Сігізмунд Ваза, за якога стаяла каталіцкае духавенства і значная частка феадалаў-католікаў, аўстрыйскі эрцгерцаг Максімілян. Але рускі цар

хутка адмовіўся ад вылучэння сваёй кандыдатуры на трон, і галоўная барацьба разгарнулася паміж прыхільнікамі Сігізмунда Вазы і Максіміліяна.

Прадстаўнікі Вялікага княства, скарыстаўшы гэтую барацьбу і першымі даведаўшыся аб перамозе прыхільнікаў Сігізмунда, прапанавалі яму сваю падтрымку, калі ён зацвердзіць Статут, на што Сігізмунд згадзіўся. 28 студзеня 1588 года, не ведаючы яшчэ аб перамозе сваіх прыхільнікаў, Сігізмунд сваёй граматай зацвердзіў Статут і абавязаўся «права вольности и свободы их не только цело и непорушно держати, але што бы наболей примножати, справедливость и оборону чинити... привилеям нашим ствержаем и всем станом Великого князьства Литовского ку уживанью на вси потомные часы выдаем. Водле которого вже якосмы сами, господар, так и вси иные станы, обыватели Великого князьства Литовского, заховатисе маем». Гэтай жа граматай Статут уводзіўся ў дзеянне з 6 студзеня 1589 года. А для таго каб хутчэй можна было ім карыстацца, было загадана яго «письмом польским и руским друковати» з прыкладаннем да яго агульнадзяржаўных прывілеяў (грамат).

Аднак Статут быў выдадзены без грамат, бо, на думку Льва Сапегі, не ўсе яны былі на карысць Вялікаму княству, «у адных добрым быў пачатак, а сярэдзіна кепская, у другіх сярэдзіна добрая, а пачатак або канец кепскія». Безумоўна, што граматамі з кепскім пачаткам Л. Сапега лічыў тыя, што былі выдадзеныя ў 1387 і 1413 гадах, у якіх абвешчалася аб'яднанне Вялікага княства з Польшчай і насаджаўся каталіцызм, а з добрым канчаткам была грамата Казіміра 1447 года і добрай сярэдзінай — грамата Аляксандра ад 6 жніўня 1492 года, якія замацоўвалі суверэнныя правы Вялікага княства Літоўскага, забаранялі даваць землі, маёнткі, пасады, чыны і званні чужаземцам, асабліва ўраджэнцам Польшчы.

Сістэматызацыя права, на аснове якой стварыўся Статут 1588 года, рабілася па новых прынцыпах, уласцівых для пераходнай эпохі ад сярэднявечаў да новага часу і зараджэння буржуазных адносін — абмежаванне ўлады гасудара — намячалася раздзяленне ўлад, з-за чаго заканадаўчая замацоўвалася за сеймам, выканаўчая — за вялікім князем і радай, судовая — за велікакняжацкім і Галоўным судамі, а таксама за мясцовымі судамі; абвешчэнне неабходнасці прытрымлівацца дзяржаўнага суверэнітэту, насуперак сярэднявечнаму царкоўнаму касмапалітызму; адзінства права для усёй дзяржавы і ўсіх паўнапраўных людзей (хаця само права прызнавала розную праваздольнасць для розных сацыяльных груп насельніцтва); прыярытэт пісанага права.

Прызнанне розных ільгот і прывілей для пануючых саслоўяў і асобных груп феадалаў падрывала агульны прынцып адзінства права. Гэтыя прывілеі — не выключэнне, яны былі састаўной часткай усяго феадальнага права, хоць і супярэчылі новым прынцыпам, у чым і заключалася ўнутраная супярэчнасць феадальнай сістэмы права. Побач з тыпова феадальнымі нормаў права ў Статут 1588 года былі ўключаны і некаторыя нормы, народжаныя распаўсюджаннем ідэй Рэфармацыі і гуманізму.

Праз увесь Статут праводзіцца ідэя ўмацавання прававога парадку, пры

якім усе дзяржаўныя органы і службовыя асобы абавязаны дзейнічаць толькі ў адпаведнасці з законам. Ідэя прававога парадку была накіравана найперш супраць дэспатызму гасудара, буйных феадалаў і сярэдневяковай тэакрытычнай тэорыі паходжання і сутнасці дзяржавы. Адлюстравалася яна ў многіх артыкулах Статута, а таксама была выкладзена Л. Сапегам у яго прысвячэннях Сігізмунду III і ўсім саслоўям Вялікага княства Літоўскага. Ён пісаў: «Для того права суть постановлены, абы можному и потужному не все было больно чинити. Яко Цыцери поведил, иж естесмо невольниками прав для того, абысьмы вольности уживати могли».

Абвяшчэнне ідэі верхаўства права ў перыяд феадалізму сведчыла аб зараджэнні новай дзяржаўна-прававой тэорыі, якая найбольш поўна праявілася ў нормах дзяржаўнага права.

Выданне Статута 1588 года мела выключна важнае значэнне для ўсяго Вялікага княства, бо ён быў галоўным актам, які абараняў самастойнасць дзяржавы ад пастаянных дамаганняў польскіх феадалаў. Статутам карысталіся на Украіне, і на яго аснове быў састаўлены ўкраінскі збор законаў пад назвай «Права, по которым судится малороссийский народ».

У 1614 годзе Статут быў перакладзены на польскую мову і неаднаразова на ёй выдаваўся. Пры падрыхтоўцы Саборнага ўлажэння 1649 года Статут быў перакладзены на рускую мову. Усё гэта сведчыць аб тым, што ён быў шырока вядомы ў суседніх народаў і займаў адно з пачэсных месцаў сярод крыніц феадальнага права еўрапейскіх дзяржаў.